

Je mag pas een engel worden als je groot bent

Joods-Nederlandse kinderen in Jappenkampen in Nederlands-Indië

Eind 1944 werden honderden Joodse vrouwen en kinderen in Nederlands-Indië in aparte kampen ondergebracht. Het verhaal hierachter wordt in dit artikel geschetst, aan de hand van getuigenverhalen van mensen die destijds kinderen in de Joodse kampen waren. Marianne in 't Anker-de Jong (1938-2014) en Heleen Smit-Scheffener (1933) werden geïnterviewd voor het Indisch Herinneringscentrum, en Catharina Golan-De Hes (1933) voor het Joods Historisch Museum. Bij de *Spielberg interviews* bleek één kind te zijn die als kind in Nederlands-Indië had gezeten, Benno van der Velde (1933). Twee kinderen, Anne-Ruth Wertheim (1934) en Betty Roos (1936) schreven een boek over hun kampervaringen. Af en toe had ik behoefte aan de blik van een volwassene; hiervoor kon ik teruggrijpen op de autobiografie van mijn tante Elisabeth Keesing (1911-2003).

Nadat de Japanners Nederlands-Indië bezetten, werden de Nederlanders en andere westerlingen geïnterneerd. Het antisemitisme kon de Japanners niet echt boeien, maar ze werden er door hun Duitse bondgenoten voortdurend op gewezen dat Joden gevaarlijk waren. Volgens Benno van der Velde waren het bemanningen van Duitse onderzeeboten die de Japanners onder druk zetten. Lou de Jong meent dat de werkelijke segregatie pas op gang kwam nadat kolonel Jamamoto, hoofd van de afdeling Algemene Zaken van het Japanse militair bestuur in een radiotoespraak op Hirohito's verjaardag in april 1944 had gezegd dat de slavernij waaraan de Aziaten al eeuwen onderworpen waren, het werk was van de Joden. In januari 1944 had de bezetter wel gelast dat alle Joden zich als zodanig moesten opgeven. Maar in Nederlands-Indië was godsdienst niet, zoals in Nederland, geregistreerd. En dus waren de Japanners afhankelijk van de welwillendheid van de Joden zelf om zich als zodanig bekend te maken. Volgens Elisabeth Keesing meldde iedereen zich

prompt, want: *'niemand loochende het en niemand wist van de vernietigingskampen in Duitsland. Misschien had ons kamphoofd op Tjideng daar een notie van, want toen er voor het eerst naar joodse vrouwen werd gevraagd had ze de zaak zelf afgehandeld en opgegeven wat er in onze paspoorten stond: "Nederlands"*. Benno van der Velde, die met zijn familie tot de weinigen vromen hoorde, vertelt dat de Japanners werden geholpen *"door de voorzitter van de Joodse gemeente in Batavia, die hen – na gemarteld te zijn – een lijst met de leden van de kehilla had gegeven"*. Maar het merendeel van de Nederlandse Joden was niet bij de Joodse gemeente aangesloten. Zo was het mogelijk dat de moeder van Heleen Scheffener zich *niet* liet registreren als Jodin.

De moeder van Anne-Ruth Wertheim aarzelde lang of zij zich als Joods moest melden: zij wist niet of de Japanners inmiddels wisten dat haar echtgenoot Joods was, en wilde het risico niet lopen dat haar drie kinderen van haar gescheiden zouden worden. Daarom meldde zij zich uiteindelijk toch als Joods, hoewel ze zelf niet Joods was. Het is echter waarschijnlijk dat de meeste Joden zich niet als zodanig kenbaar hebben gemaakt.

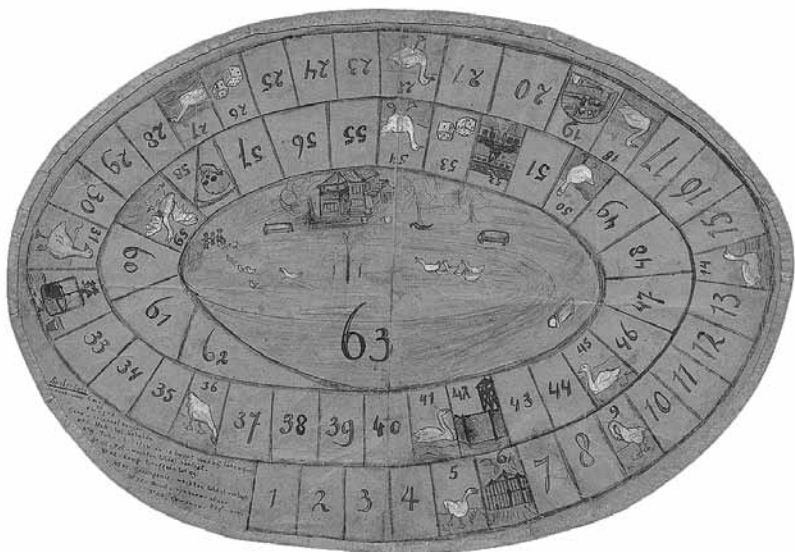

Poppen Clowntje en Slome Henkie, gemaakt door Anne Ruth Wertheim in kamp Kramat, 1943-1944. [Collectie Anne Ruth Wertheim]

Catharina de Hes en Benno van der Velde waren zich terdege bewust van het feit dat zij Joods waren: beiden kwamen uit traditionele gezinnen. Maar de half-Joodse Anne-Ruth Wertheim, Betty Roos en Marianne Sophia de Jong stonden verder van het Jodendom. Marianne Sophia vierde voor de oorlog zelfs kerstmis. Ze betwijfelt of haar moeder haar heeft verteld dat ze naar een ander kamp moesten omdat ze Joods waren. Vlak na de oorlog, toen ze inmiddels weer in Amsterdam woonde werd ze, toen ze uit lijn 5 stapte, in haar gezicht gespuugd door een jongen die haar uitmaakte voor *“Vuile rot Jodin”*. Huilend zei ze tegen haar moeder *“Ik ben niet Jodin”*.

Werden de Joden anders behandeld?

Een interessante vraag is of de Joden beter of slechter behandeld werden door de Japanners dan de andere westerlingen. Lou de Jong beschrijft hoe een groep Nederlandse Joodse mannen die eind juni 1942 waren opgenomen in kamp Adek, dat gedurende de oorlog verschillende functies vervulde, de Japanners met behulp van een atlas hadden laten zien waar Palestina lag en hen op deze manier overtuigd hebben van het feit dat Joden dus ook Aziaten waren, waarop de slechtste barak voor de beste

Ganzenbord gemaakt door Hetty Wertheim in kamp Kramat, 1943-1944.
[Collectie Anne Ruth Wertheim]

werd geruild. Elisabeth Keesing beschrijft hoe de groep Joden, na aankomst in kamp Adek (in maart 1945) naar een uithoek van het kamp werd “verbannen”: in de zuidwesthoek, bij het ziekenhuis, samen met de “Irakkers”, zoals zij de Bagdad-Joden noemt. Later bleek dit een enorm voordeel te zijn want het was een rustig gedeelte van het kamp. Dit kan echter ook toeval zijn geweest. Kennelijk deden de verhalen dat de Joden het beter hadden wél de ronde: Heleen Scheffener meent dat *“de Joden bedden hadden van 90 centimeter breed”*, maar dit wordt door alle ooggetuigen tegengesproken: in Tangerang waren de bedden 55 centimeter breed, en in Adek had men slechts 50 centimeter per persoon tot zijn beschikking. Dit hield in dat de matrassen, meegeschleppt uit andere kampen, moesten worden verkleind. Behalve dat in Adek de niet-Joden eerst eten kregen, daarna de Joden en als laatste de “Irakkers” lijkt er weinig verschil te zijn geweest in de behandeling van de Joden en de overige gedetineerden.

De kampen Tangerang en Adek

Pas in december 1944 werden alle geregistreerde Joden samengebracht in kamp Tangerang, ongeveer 20 kilometer ten westen van Batavia. Drie groepen van in totaal 300 mensen werden vanuit Tjideng, Adek en Kra-mat naar dit kamp gedeporteerd. In deze groep waren ook niet-Joodse prominenten en vrijmetselaars.

In het kamp waren alleen vrouwen en kinderen; de mannen waren al veel eerder apart opgesloten en/of te werk gesteld. De meeste vrouwen wisten niet waar hun man was en of hij nog leefde. Jongens ouder dan twaalf werden in een jongenskamp ondergebracht. Later werd de leeftijdsgrens verlaagd naar tien jaar.

In maart 1945 werd een groep van 1425 personen in drie transporten op vrachtwagens overgebracht naar kamp Adek, in Batavia. Onder de 1425 waren ook Britten en Amerikanen. Kamp Adek werd op 23 augustus 1945 bevrijd.

Het eten in de kampen was slecht en schaars. Iedereen had enorme honger. De kinderen groeiden dan ook niet. Het “relatieve” voordeel hiervan was dat ze al die tijd dezelfde kleren konden dragen. In de zoom van Catharina’s jurk was een aantal bankbiljetten genaaid. Benno woog 22 kilo toen hij 11 jaar was: daarom kreeg hij iedere dag wat extra melk. Marianne Sophia, die toen ze het kamp inging 17 kilo woog tegen 16 bij de bevrijding, kreeg een “pedis-pil” voor de vitamine C. Deze pil was ge-

maakt van sambal, wellicht van de rottende Spaanse pepers die in het kamp kwamen op verzoek van de bewoners. Zowel Marianne Sophia als Catharina beschrijven de “blubberpap”, gemaakt van stijfsel, met wat suiker. Alleen de ondervoede kinderen kregen deze pap als bijvoeding aangeboden.

De familie De Hes had al in het eerste kamp waar ze waren opgesloten zo’n honger dat ze slakken en krabben hadden gegeten. Dus toen ze vlak voor de bevrijding van de Japanners een levend varken kregen voor in de keuken werd een geen moment gearzeld: het dier werd door een dierenarts gedood en in de sajoer (soep) verwerkt, ook al is een varken niet kosher. Hoewel ze erg zwak was wilde Betty de soep niet eten, net als Benno, die zelfs toen hij heel erg ziek was weigerde varkensvlees te eten.

In de kampen heersten ziekten en gingen veel mensen dood. Benno’s moeder had open TBC, maar het lukte haar door een zeer streng hygiënisch regime haar beide kinderen hiervoor te behoeden. Zowel Benno als Marianne Sophia zweefden op het randje van de dood: Benno werd *“teruggeroepen”* door een vriend, en ook Marianne Sophia keerde na een *“uit haar lichaam”*-ervaring weer terug in haar lichaam. Bovendien miste Marianne Sophia haar vader heel erg. Hij was op 30 augustus 1943 door de Jappen meegenomen voor een verhoor en een uur later dood teruggebracht. *“Je vader is nu een engel”* had haar moeder gezegd, en Marianne wilde niets liever dan ook een engel worden. Dan zou ze bij haar vader zijn, en bovendien hoefde ze *“er dan niet meer te zijn”*. Maar haar moeder zei *“je mag pas een engel worden als je groot bent”*.

Speelgoed, spelletjes en onderwijs voor de kinderen

De moeders deden hun uiterste best om de kinderen toch van speelgoed te voorzien. Zo maakte de moeder van Anne-Ruth een geïllustreerd ganzenbord. Marianne Sophias moeder maakte een kwartetspel. Betty leerde hoe je van draad poppetjes kon maken. Op de vuilnisbelt zochten de kinderen, die allang geen schoenen meer hadden, zelf naar dingen waar ze mee konden spelen. Maar er waren ook stelten en knikkers in het kamp.

Catharina had wel 100 knikkers. Betty had er maar twee: die had ze van een vriendinnetje gekregen. De ene was niet zo mooi, die was van ijzer, maar de andere was van glas: er zat een blauw bloemetje in en Betty wilde niet dat ander kinderen daarmee speelden, want ze wilde de knikker mooi houden. Catharina had ook één stukje papier, een potlood en een

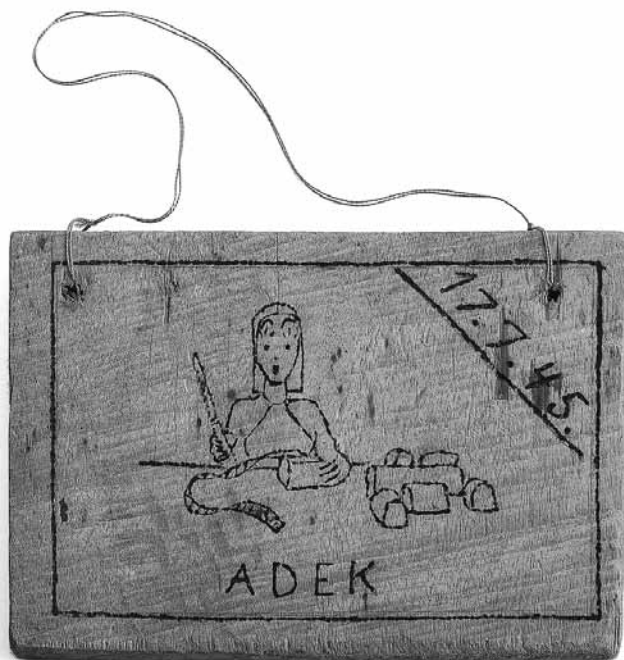

Handwerk vervaardigd door Elisabeth de Jong-Keesing in kamp Tangerang, 1943-1945. [Herinneringscentrum Kamp Westerbork]

gum. Zo kon ze tekenen, en door de tekening iedere keer weer uit te vlakken kon ze dat blijven doen. De Wertheim kinderen hadden meer papier en hebben sommige van de tekeningen ook bewaard. Maar wie creatief is kan ook andere spelletjes bedenken: *“We spelen met de luizen op ons hoofd. We wrijven hard en kijken dan wie er de meeste heeft. Nomi's haar is bruin, er wonen bruine luizen op haar kop. [...] Er zijn nog veel meer luizen, daar maken we een hoopje van. Mijn blonde luizen kunnen we niet tellen want we zien ze niet,”* schrijft Betty.

Zowel Marianne Sophia als Betty herinneren zich dat er *“boter, kaas en eieren”* werd gespeeld, met een stokje op de stoffige grond. Volgens Marianne deden ze dit zelfs tijdens het soms urenlange wachten tijdens het appèl. En Betty weet nog dat een vriendinnetje geen kruisje zette, omdat *“Joden geen kruis mogen maken”*. Waarop Betty haar vertelt dat zij ook Joods is, maar wel een kruis mag tekenen.

Marianne Sophia voelt zich zeer geïsoleerd als ze op een bepaald moment niet meer met de andere kinderen in het kamp mag spelen, omdat zij kinkhoest hebben. Daarom denkt ze *“goddank, kinkhoest”* als ook zij begint te hoesten en over moet geven, want nu kan ze wel weer met de andere kinderen *“zakdoekje leggen, niemand zeggen”* spelen. Zij herin-

Plankje in kamp Adek gemaakt door Alice Keller-Rosendahl voor de zesde verjaardag van haar zoon, 1945. [Collectie Peter Keller]

nert zich dat er veel kringspelletjes werden gespeeld, zoals “*witte zwanen, zwarte zwanen*”.

Benno's moeder, die traditioneel had geleefd, had een gebedenboekje verstopt in de slaapzaal. Ze maakte zich altijd zorgen dat het misschien gevonden zou worden terwijl ze twee keer per dag op appèl stonden. Daarom had ze met haar twee kinderen afgesproken dat als zij “*asjesho-lam*” zou zeggen de kinderen hard naar de slaapzaal zouden rennen. Eén keer is dat ook daadwerkelijk gebeurd, en hebben Benno en zijn zus het boekje in veiligheid gebracht door ermee weg te rennen. Op zaterdag probeerde Benno het sjabbesgevoel op te roepen, hoewel dat niet makkelijk was.

In de kampen mocht niet onderwezen worden, maar stiekem deden de moeders dit toch. Zo werd er tijdens het borduren les gegeven. Marianne Sophias moeder had een boekje gemaakt waarin de tafels stonden, en de maanden van het jaar, zodat ze dat kon leren. Haar moeder had met wat restjes borduurzijde op de voorkant haar naam geborduurd, de datum

waarop ze het kreeg (Sinterklaas 1944) en haar kampnummer. De kinderen die al iets ouder waren moesten werken in het kamp: Catharina moest de vloer van de commandant dweilen, en haar oudere zus moest zonder handschoenen de beerput uitscheppen: dit werd als mest gebruikt in de groentetuin, waar de gevangenen zelf groenten verbouwden voor de Jappen.

Bevrijd

Na de bevrijding gingen alle kinderen op den duur terug naar het koude en onbekende Nederland, de meeste van hen zonder hun vader. Daar werden ze geconfronteerd met het feit dat het merendeel van hun familie – die zij meestal niet gekend hadden – in de kampen in Oost-Europa was omgebracht. Maar weinigen hadden oren voor hun verhaal. “*Nou, jij boft maar zeg, dat jij in een Indisch kamp hebt gezeten, want je had een Duits kamp niet overleefd*” zei iemand tegen Marianne Sophia. Dat gaf haar het gevoel dat ze het niet naar mocht vinden wat er met haar gebeurd was. Ze voelde dat er geen plaats was voor haar oorlog. En waarschijnlijk voelde ze dat heel goed aan. Pas de laatste jaren groeit de belangstelling voor wat er tijdens de oorlog in Nederlands-Indië is gebeurd.

Bronnen

- L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.
- E. Keesing, *Op de muur* (Amsterdam 1981).
- B. Roos, *Bonsai kinderen* (Haarlem 1995).
- A.R. Wertheim, *De gans eet het*

brood van de eenden op (Lieden 1994).

- Interview met Marianne in 't Anker-de Jong door Guido Abuys (10 augustus 2012).
- Interview met Catharina Golan-de Hes door Hetty Berg (10 januari 2010).
- Interview met Heleen Smit-

Scheffener door Guido Abuys (12 juni 2013).

- Interview van de Steven Spielberg Survivors of the Shoah Foundation met Benno van der Velde.
- www.japanseburgerkampen.nl